

K VÝZKUMU ČESKÉHO RÝMU

K V Ě T A S G A L L O V Ā (Praha)

Jestliže dnes versologie přistupuje ke komplexnímu rozboru českého verše, je třeba se všestranně zabývat i rozbohem jeho rýmu. Chtěla bych se pokusit naznačit, které problémy je třeba při takovém zkoumání brát v úvahu; nejde ovšem jen o tyto jednotlivé složky rýmu, nýbrž o komplexní studium všech jeho stránek a jejich vzájemných vztahů.¹ Je naprosto jasné, že takovýto postup se bude opírat o práce formalistické školy, v první řadě Žirmunského, a pražských strukturalistů, právě tak jako o postupy nově vznikající v poslední době a spjaté s matematickými metodami.

1. Prvním úkolem je zjistit, jaké jsou možnosti rýmu, tj. co se v češtině skutečně rýmuje a jak by měla být formulována definice rýmu. Obecně bychom mohli mluvit o shodě konců veršů jako o rýmu, jestliže se shodují poslední samohlásky veršů a jejich poslední souhlásky nebo souhláskové skupiny.

Při určování konkrétního rýmu však přicházíme na mnoho problémů a těžkostí, a to zejména proto, že shoda z hlediska rýmu není vždy totožná s identitou fonologickou. Jedním z problémů tohoto okruhu je možnost rýmu mezi znělými a neznelými souhláskami. Nevyžaduje se přirozeně shoda fonémů neutralizovaných; v češtině se za plnohodnotný rým (alespoň v nové době) považuje i dvojice, v jejíž poslední uzavřené slabice poslední znělé souhláskové odpovídá neznelá (*led—let*). Je-li však rozdíl ve znělosti u souhlásky, již by měl rým začínat (tzv. opěrná souhláska), pak tato neshoda ve znělosti (*pil—bil*) brání tomu, abychom *p—b* považovali za skutečné opěrné souhlásky. Jestliže jde o slabiku otevřenou (*lidi—děti*), pak takovou dvojici označujeme nikoli už za rým, nýbrž za asonanci.

Ještě složitější se tento problém jeví ve skupinách souhlásek, kdy jedna ze souhlásek může mít fonologicky naprosto shodný protějšek, u druhé však může být právě rozdíl ve znělosti. Zde pak záleží na umístění této souhláskové skupiny: bezpochyby u náslovné skupiny, např. *trasa—drásá*, se bude rozdíl ve znělosti jinak pocíťovat než ve dvojici *květla—vedla*. V jiném případě se mohou vedle dvojice párových souhlásek (popř. vyrovnaných neutralizací) uplatňovat i souhlásky zcela odlišné, a je zase otázka, zda a do jaké míry budeme takové skupiny považovat za rýmové členy, či zda budeme mluvit o asonanci (*dva—tma*), třeba dvojité (*svatba—zvadla*).

V takovém hodnocení bude zřejmě záležet na tom, jaký je vzájemný vztah takových souhlásek ve fonologickém systému, jaké je jejich umístění ve slově i je-

¹ Viz J. H r a b á k, *K metodologii studia rýmu, zvláště staročeského, Studie o českém verši*, Praha 1960, str. 25nn.

jich postavení v souhláskových skupinách, spojení s určitými samohláskami apod. Řešení těchto otázek není zřejmě možné bez spolupráce s odborníky ve fonologii.

Za sledování by stálo i to, jak na posluchače působí takové konce veršů, v nichž se uplatňují dvojice souhlásek lišící se měkkostí. V případech jako *car* — *čar*, *zas* — *žas* snad lze první souhlásky do rýmu zahrnout (i když je to ovšem dnes přinejmenším sporné), kdežto dvojice jako *ženy* — *ani* zřejmě za rým považovat nebudeme.

Na tyto otázky vztahu souhlásek k rýmu navazuje i rozdílnost mezi rýmy s posledním slabikou otevřenou nebo zavřenou. Jde-li o verš končící otevřenou slabikou (*suchý* — *hluchý*), vyžaduje se obvykle dvouslabičný rým, který je pro češtinu charakteristický.² Dvojice *peruť* — *pobyť* se tedy hodnotí jako rým ne zcela regulérní, jako rým nepřesný,³ ačkoli i tato dvojice splňuje běžně formulovaný požadavek na rým: shody alespoň jedné samohlásky a jedné souhlásky. U zavřené slabiky je situace jiná: běžně se rýmuje dvojice *sluch* — *ruch*, může se však rýmovat i dvojice *spánek* — *vínek*, i když jednoslabičný rým ve slově dvouslabičném se pocítuje rovněž jako rým nepřesný. Básníci v rýmové dvojici většinou spojují — jak to výše uvedená definice předpokládá — jenom slabiky otevřené s otevřenými nebo zavřené se zavřenými. V moderní poezii se však objevují i dvojice z tohoto hlediska nejednotné, např. *uchvácen* — *mobilisace* (Nezval), které vedou k nutnosti obecné podmínky rýmu i v teorii nově promyšlet.⁴

Přítomnost či nepřítomnost opěrné souhlásky u rýmů má také svou problematiku, a to zejména z hlediska stanovení slabičného rozsahu rýmu. U opěrných souhlásek vystupuje opět otázka shody ve znělosti, kterou jsme již — stejně tak jako u souhláskových skupin — probrali výše.

Pokud jde o samohlásky v českém rýmu, musíme se zastavit u jejich shody či neshody v kvantitě.⁵ Je to opět komplex celé řady dílčích otázek, jako např., u jakých samohlásek se tato rozdílnost v kvantitě projevuje, zda v rýmové dvojici je dříve slabika krátká a teprve v dalším verši je na stejném místě slabika dlouhá či naopak, a konečně, na kterém místě v rýmu se příslušná neshoda projevuje (buď na slabice poslední nebo předposlední či dokonce na obou).⁶

Záměrně jsme dosti podrobně probírali otázky spjaté se základním vymezením rýmu, neboť právě zřetel k nim nás může vést k přesné a vzhledem k dosavadnímu stavu i k jemnější diferenciaci jednotlivých typů rýmů. Teprve tato jemná diferenciacie jednotlivých jevů se pak může stát i spolehlivou základnou pro popis a konfrontaci rýmu u různých básníků a směrů. Básnická praxe, velmi často pod vlivem různých teorií, se ovšem může lišit a také se v jednotlivých obdobích, případně školách či směrech, lišila. Je tedy třeba, aby zkoumání objektivních vlastností českého rýmu, daných vlastnostmi jazyka, bylo kombinováno se zkoumáním jednotlivých rysů českého rýmu v historickém vývoji. Přitom při posuzování básnické

² R. Jakobson, *Základy českého verše*, Praha 1926, str. 69.

³ J. Mukařovský, *Obecné zásady a vývoj novočeského verše, Kapitoly z české poetiky II*, Praha 1948, str. 40.

⁴ Neznamená to však, že takové rýmy budeme jako velmi vhodné doporučovat, jak to — pod vlivem ruského rýmu — dělá J. Závada, např. ve stati *O ruském rýmu a asonancích*, Československá rusistika 1959, str. 212—218.

⁵ R. Jakobson ve výše cit. knize na str. 65nn. ukázal, že tento jev podléhá ve svém hodnocení (připustnost či nepřipustnost rýmů s různou kvantitou) dobovým zvyklostem.

⁶ Podrobnější rozvedení této problematiky viz v článku K. Sgallové *Kvantita samohlásek v obrozenském rýmu*, Česká literatura 1966, str. 467nn.

tvorby je třeba rozlišovat to, co se v určité době za rým považovalo, resp. co se považovalo za rým dobrý, a co bylo hodnoceno jako rým špatný, nesprávný, a to především proto, že takový rým nedodržel určitou normativně pojatou teorii. Teprve potom bude možno hodnotit — spolu s dalšími prvky, o kterých bude řeč dále — novost, neotřelost a zajímavost (ale i kvalitu) rýmů u jednotlivých básníků a v jednotlivých vývojových etapách.

2. Druhým úkolem při komplexním zkoumání rýmu pak je sledovat poměr navzájem se shodujících hlásek k vyšším celkům. V prvé řadě je to poměr rýmu k rytmické stránce verše, tedy zejména k vyznění verše, kde obvykle toto vyznění koresponduje s rýmem o určitém rozsahu (tak, že rým obvykle začíná rytmicky důraznou slabikou): mužský rým je obvykle nedoslabičný nebo tříslabičný, zatímco ženský rým bývá dvouslabičný. Není to však v českém verši norma naprosto závazná.⁷

Dále je třeba zkoumat vztah rýmu k slovu a k taktu: jinak působí rým, při němž se shoduje podstatná část slova, resp. skoro celé slovo (*máme — láme*), jinak takový rým, kde shoda se týká pouhé poloviny, příp. ještě menší části slova (*vinobraní — umírání*). Umístováním dlouhých slov na konec verše vystupuje více eufonická funkce rýmu oproti jeho významové konfrontaci.⁸

Obdobně ani vztah mezi rozsahem rýmu a délkou verše, jak ukázal Žirmunskij v souvislosti s tzv. rýmovým koeficientem,⁹ není zanedbatelný; v kratších verších vystupuje rým o určitém rozsahu více do popředí než stejný rým ve verši dlouhém.

Mezislovní předěly mohou výrazně působit na povahu veršového ukončení, zvláště dochází-li k napětí mezi jednotlivými členy rýmu (*uznání je — policie*); v ještě větší míře to platí i o hranicích taktu (*šibeníc — takřka nic*). K této otázce je opět nutno přistupovat historicky, neboť názory na neshody v mezislovních a mezitaktových předělech (a ovšem i praxe) se měnily. V některých případech je možno neshody využít, jak naznačují i naše příklady z Hausmanna, ke komickému a satirickému účinku.

3. Třetím okruhem problémů je zkoumání rýmu a realizace určitého typu rýmu z hlediska možností jazyka, tedy z hlediska četností jednotlivých fonémů, resp. skupin fonémů. Využití údajů o jejich četnosti by bylo vhodné ostatně i při zkoumání eufonické stránky určitého básnického díla, neboť jenom tak je možno se vyhnout buď zcela subjektivnímu dojmu o „nakupení“ určitých hlásek na jedno místo v textu, nebo jenom přibližným odhadům a dohadům o záměrnosti toho či onoho jevu. Protože rým má ve verši eufonickou funkci, týká se tato metoda přirozeně i rýmu. Bylo by tedy třeba především zjistit, jaké jsou teoretické možnosti českého rýmu, jak z hlediska průměrné frekvence jednotlivých fonémů, tak i z hlediska možného výběru slova. V tomto druhém případě je možno postupovat zase různým způsobem; je možno totiž zkoumat, které slovní druhy, případně které tvary jednotlivých kategorií se v rýmu mohou uplatňovat,¹⁰ nebo je možno, jak to dělá na základě srovnání češtiny a angličtiny J. Levý,¹¹ rozčlenit

⁷ O dvouslabičném mužském rýmu jako o charakteristické zvláštnosti českého rýmu mluví R. Jakobson v cit. knize, str. 68.

⁸ Viz M. Červenka, *Březinovské úvahy, Symboly, písně a mýty*, Praha 1966, str. 61n.

⁹ V. Žirmunskij, *Rířma, jeje istorija i teorija*, Peterburg 1923, str. 39nn.

¹⁰ Při tomto zkoumání lze s úspěchem využít různých rýmovníků, vzniklých obvykle pro usnadnění básnické praxe.

slovník do skupin podle možností jejich rýmování, nebo konečně zkoumat tzv. lokální slovník (podle Kolmogorova),¹² což znamená zkoumat, kolik slov je třeba průměrně brát v úvahu při výběru určitého typu rýmu (mužského, ženského) k určitému slovu.

A zase teprve konfrontací těchto teoretických výpočtů s podobou konkrétního rýmu v určitém díle, u určitého autora, školy ap. je možno si vytvořit podmínky pro objektivní zjišťování novosti a neobvyklosti určitého způsobu rýmování, aniž bychom se museli utíkat k nepřesným dohadům a subjektivním pocitům.

4. Další třídění rýmu se týká jeho tzv. „kvality“. Mám zde na mysli ten jev, který se označuje především jako gramatičnost a štěpnost. Avšak už z náhodně volených příkladů poznáme, že taková klasifikace nestačí, že některé rýmy mohou být vytvářeny jen koncovkami (*rukama — nohama*), některé jen kmenovou částí (*meč — seč*) a některé oběma částmi zároveň (*chodíme — vodíme*), přičemž podíl obou částí může být dost rozdílný. Třídění se komplikuje i synonymií koncovek, a to nás nutí zpřesňovat, které případy je možno označit jako skutečně gramatické rýmy a které nikoli. Považuji za správný takový postup, který stejně znějící koncovku, užitou však např. u substantiv různého rodu nebo čísla, za projev gramatického rýmu nepovažuje (např. *města — žena, buku — ruku*), předpokládám však, že stejně znějící koncovky různých pádů u substantiv stejného rodu a čísla (*z houští — v poušti*) pojímáme jako rýmy gramatické.¹³

Do skupiny těchto problémů tzv. kvality rýmu patří i rozlišování tzv. rýmu homonymního (*let — mnoho let*), rýmového echa (*lásky — vlásky*), rýmu nepravého, kde se opakuje stejné slovo ve stejném smyslu (*stará byla — živa byla*), rýmu, jehož členy se liší pouhou předponou (*nemoci — pomoci*) ap.

5. Klasifikace rýmu vzhledem k výstavbě vyšších strofických celků je provedena poměrně podrobně. I zde bude ovšem namístě jít dál, zejména zjišťovat, zda určité typy rýmu (sdružené, střídavý atd.) nevedou k častějšímu užití některého druhu verše z hlediska jiného rysu. Je např. možno doložit číslu větší výskyt gramatického rýmu těch typů rýmu, v nichž se rýmují více než dva verše.¹⁴ Při rozboru rýmu ve strofických celcích nevystačíme ovšem jen s popisem a statistickými zjištěními, ale je třeba si klást otázky po významové a stylistické úloze určitého rozložení rýmů ve strofě ap.¹⁵

6. Složitá otázka před námi vyvstává, jakmile sledujeme poměr rýmu k větě, resp. rýmujícího se slova k výpovědi. Zde jde mimo jiné o to, zda autor umísťuje na exponované poslední místo ve verši slovo plnovýznamové, jež je sémanticky významné a přitom ještě podtrženo rýmem, např.

A básník soucitný, jenž ztavil křeč
zrad, žalů, zklamání, jež srdce *drtí*,
na rosu rytmičkou a v křišťálovou řeč,
sní o smíření v *smrti*.

(K. Toman, *Stará alegorie podzimu*)

¹¹ J. L e v ý, *Matematický a experimentální rozbor verše*, Česká literatura 1964, str. 197nn.

¹² K tomu viz zprávu I. I. R e v z i n a ve sb. *Strukturno-tipologičeskije issledovanija*, Moskva 1962, str. 285nn.

¹³ Podrobnější výklad o této problematice v K. S g a l l o v á, *Český deklamační verš v obrozské literatuře*, Acta Universitatis Carolinae, Praha 1967, II. kapitola.

¹⁴ Doklady o tom viz v práci cit. ad 13, kap. IV.

¹⁵ Srov. J. H r a b á k, *Z problémů českého verše*, Praha 1964, str. 104n.

nebo zda na takovém místě stojí slovo pomocné, čímž je konec verše — proti jeho počátku — oslaben:

Císařská cesta kolmo teď k nám
běží a s dráhou se kříží,
topoly obrovské ční k nebi tam,

.....

(J. S. Machar, *Cestou*)

Ještě složitější vztahy mohou nastat při přesahu. Zde případné neplnovýznamové slovo na konci přesahujícího verše může přispět k těsnějšímu spojení dvou sousedních veršů:

O dětském mluví světlém čase,
kdy škola vládla všechněm snům,
o klášteře, kde učila se
těm dlouhým, fádním růžencům...

(J. S. Machar, *Po plesu*)

Svou úlohu hraje v této souvislosti i otřelost či novost rýmové dvojice; na konci verše se totiž mohou objevit slova sice plnovýznamová, jež však přestávají plnit svou funkci buď proto, že jde o obecně běžné a užívané rýmové dvojice, nebo proto, že jde o rýmy čerpané z ustáleného okruhu představ, které jsou tedy pro určitého básníka nebo jeho sbírku velmi charakteristické a běžné; takové rýmy se stávají otřelými a nepůsobí dost výrazně, i když jsou koncem verše a rýmem zdůrazněny.

Tyto problémy posledního okruhu souvisejí s obtížnými a také lingvisticky dosud málo zpracovanými otázkami výstavby výpovědi z hlediska jejího aktuálního členění. Právě toto členění (spolu s emociálním důrazem) vede k umístění určitých slov na konci věty, resp. verše, či na jejich počátek.

7. Závěrem bych chtěla připomenout, že mnohé z výše naznačených problémů, jež považuji za nutný základ teoretického studia českého rýmu, je vhodné řešit sice na českém materiálu, ale s přihlédnutím k širšímu srovnávacímu, zejména obecně slovanskému základu. Tak se ukáže, které vlastnosti českého rýmu jsou obecnými vlastnostmi rýmu ve slovanských jazycích — nebo i v jazycích jiných — a pak teprve bude možno odpovědět na otázku, v čem jsou specifické rysy rýmu českého.

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕШСКОЙ РИФМЫ

В статье дается перечень проблем касающихся исследования чешской рифмы и характеристики отдельных ее типов. Приводятся следующие пункты: 1. какие фонологические элементы образуют рифму в чешском языке (здесь выступают проблемы звонкости согласных, закрытых и открытых слогов, кратких и долгих гласных и т. п.), 2. объем рифмы и ее отношение к слову, такту и к длине стиха, 3. взаимоотношение определенной рифмы и возможностей языковых средств (здесь надо обсуждать частоту фонем и степень свободы выбора слов), 4. отношение рифмы к грамматическим окончаниям и суффиксам, 5. рифма с точки зрения строфического строя стихов и 6. отношение рифмы и предложения.